

Слободан Миладиновић
Факултет организационих наука
Универзитет у Београду

УДК 316. 344.44
Оригинални научни рад
Примљен: 21. 01. 2014.

ДЕКЛАСИРАНИ ИЛИ НА МАРГИНИ ДРУШТВЕНЕ СТРУКТУРЕ?¹

Једна од важних последица техничко-технолошке модернизације је да велики удео у стуркутури друштва чине ирајно незайослени и сиромашни и, у крајњој линији, марјинализовани. Њихова бројност даје подстицај да оставимо ишиање да ли се ради о декласиранима, иј. онима који се налазе ван или мимо официјелне стуркутуре друштва или је реч о посебном облику класној ируисања за који се може речи да остијаје карактеристичан за друштва блокираној економској развоја. У теорији је развијен концепт марјиналне класе (underclass) који ће овом ириликом иослужити као оквир за анализу њиховој класној иоложаја. Треба додати да се иоред ирајно незайослених у ову катеорију може уврстити и иоивоа цела једна еиничка заједница – Роми коју неки аутори називају еинокласом. Практично је моуће товорити о иостиојању марјиналне класе у стуркутури друштва Србије која има два бијно различита али у социјално стуркутуралном смислу ирилично слична слоја: незайослене и сиромашне с једне стране који су овде разврстани ио социјалном крииеријуму и Роме с друе стране чију класну ириадност дейтерминше њихов еиносоцијални друштвени иоложај.

Кључне речи: класе, друштвене стуркутура, марјинална класа, незайосленост, сиромаштво, марјинализација, Роми,

Увод

Место у друштвеној подели рада, посредством улоге коју појединац врши, чини основу на којој се, између осталог, гради и друштвена структура. Социјалне интеракције које се при том граде отварају канале за статусно повезивање и диференцирање по хоризонтали и по вертикали. Људи, захваљујући месту у подели рада успостављају најразличитије односе, од личних и приватних па све до глобалних, при чему посебно значајно место заузимају класни односи. У том

¹ Рад је урађен у оквиру пројекта Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција (179074) који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

контексту чињеница да неко јесте или није запослен се одражава на његов укупан друштвени положај. То подразумева мноштво компоненти, почев од материјалног богатства, очекиваног образовања, специфичног друштвено признатог угледа или моћи па све до чињенице да ли је неко укључен у већи или мањи број друштвених мрежа или је напросто из свега тога искључен. Из овога следи и друштвена хијерархија која је одређена степеном образовања (које представља први услов за укључивање у поделу рада), материјалним положајем, специфичним друштвеним угледом, нивоом друштвене и политичке моћи и у крајњој линији запослености или незапослености. Глобално гледано, запосленост је извор не само материјалних добара већ и многих социјалних права а незапосленост је обично синоним сиромаштва и друштвене маргинализације.

Дакле, место у подели рада, где се пре свега узима у обзир подела на управљачки и извршни и на умни и физички рад, је чворна тачка око које се формира класни положај сваког појединца. Проблем настаје у чињеници да данас велики удео у структури друштва, не само нашег већ и глобалног, светског, чине трајно незапослени и сиромашни који су социјално искључени и, у крајњој линији, потиснути на маргине друштвеног живота, једном речју маргинализовани. Њихова бројност даје подстицај да поставимо питање да ли се ради о декласиранима, тј. онима који се налазе ван или мимо официјелне структуре друштва или је реч о посебном облику класног груписања за који се може речи да постаје карактеристичан за друштва блокираног економског развоја, мада је као феномен прво примећен у развијеним друштвима.

У теорији је развијен концепт маргиналне класе (*underclass*²) који ће овом приликом послужити као оквир за анализу њиховог класног положаја. Треба додати да се поред трајно незапослених, у нашим условима, у ову категорију може уврстити и велики број сиромашних али и готово цела једна етничка заједница – Роми коју неки аутори називају етнокласом. Практично је могуће говорити о постојању маргиналне класе у структури друштва Србије која има два битно различита али у социјално структуралном смислу прилично слична слоја: дугорочно

² Превод термина *underclass* са енглеског језика на српски би у дословном значењу требало да представља доњу класу у друштву, класу која се налази испод линије класног раслојавања. Израз доња класа би правио доста забуна с обзиром да би он, сходно досадашњој употреби, подразумевао класни положај припадника мануелних занимања тј. носилаца непосредно извршног рада. Такође је у оптицају и термин поткласа (класа која се налази на дну стратификацијске лествице испод свих осталих, регуларних, класа у друштву). Реч поткласа се код нас често употребљава у значењу једног сегмента неке класе а не у смислу посебне класификацијске целине у смислу да унутар неке класе постоји поткласа, што не одговара суштини појма означеног енглеском речју *underclass*. Одлучили смо се да овај термин преводимо као маргинална класа зато што он указује на суштинско својство људи које карактеришу маргиналан друштвени положај тј. трајна незапосленост и сиромаштво из чега следи социјална и економска изолованост а самим тим и укупна друштвена маргинализација.

незапослене и сиромашне с једне стране, који су овде разврстани по социјалном критеријуму и Роме, с друге стране, чију припадност овој групацији детерминише комбинација њиховог етничког и социјалног положаја. Специфичност ромске популације је у томе што је она, за разлику од остатка маргиналне класе, гетоизирана, физички препознатљива и социјално изолована тј. неинтегрисана у глобални друштвени систем. Остатак маргиналне класе је измешан са припадницима осталих класа, изузев са припадницима владајуће елите, по више критеријума: резиденцијалном, родбинском, образовном, економском (где се подразумева регулисање економског статуса посредством сиве економије) и сл. дакле, у принципу није гетоизиран у посебним насељима (сламовима) и није физички различит. Преостају само социјална и економска изолација која их чини другачијим од остатка класно структурисаног друштва.

Три кључна питања везана за ову групу су да ли постоји маргинална класа и ако постоји које си јој карактеристике, ко јој припада и како се регрутује.

Одређење маргиналне класе

Израз маргинална класа (*underclass*) је првобитно представљао технички термин којим су означавани декласирани чланови друштва, они који су живели на ивици закона, нису имали адекватно образовање и сталан посао и који су често зависили од социјалне помоћи и који су на овај или онај начин били стигматизовани у друштву. Идеја овако схваћене маргиналне класе је доста стара те се може повезати и с Марксовим концептом лумпенпролетаријата као декласираног дела друштва. Слично гледиште је у Марксово време заступао и Хенри Мејхју (*Henry Mayhew*) који се бавио анализама животних услова повремених радника и оних с друге стране закона (проститутки, криминалаца и сл) (*Lister, 1996: 24–35*). Чињеница да се идеја декласираних или оних који се налазе на маргинама класног груписања појавила у овом облику је дуго представљала сметњу за концептуално уобличавање и дефинисање група које карактерише релативно трајна незапосленост, пасивност и социјална искљученост, зависност од неформалне тј. „сиве“ економије и сл. Данас многи аутори праве разлику маргиналне класе и раних деривата Марксовог схватања лумпенпролетаријата.

Овај термин је у савременој друштвеној науци широко разматран те, очекивано, обим ове групе зависи од њеног дефинисања. Маргиналну класу чине они који су искључени из друштвених токова. Њих карактерише живот чији су елементарни облици попут продуктивног рада, стабилног породичног живота или заједнице дати само у фрагментима. Већина припадника маргиналне класе или има ниске приходе или нема никаквих прихода те је сиромаштво и немогућност задовољавања основних егзистенцијалних потреба само једно у низу њихових социјалних обележја а не њихова суштинска карактеристика. Ако се под њом

подразумевају сиромашни у најширем значењу те речи онда је она флукутабилна и променљивих карактеристика. Међутим, све више преовладава уверење да треба разликовати дугорочно сиромаштво од привременог. Маргинална класа није синоним за сиромашне, чак не ни за социјално ускраћене. Она је обележена социјалном дезорганизованошћу, недостатком друштвених мрежа и уважених улога и индивидуализмом у којем се тешко успостављају сарадња и поверење а изолација је нешто сасвим уобичајено.

Став да дугорочно незапослени чине саставни део растуће групе на дну (или маргинама) социјалне структуре је постао све популарнији у политичким и академским круговима, упркос чињеници (а можда делимично и због чињенице) да не постоји општеприхваћен став о томе шта концепт маргиналне класе подразумева. На најопштијем нивоу можда могу да се утврде три заједничке особине већине дефиниција:

(1) маргинална класа је друштвена група коју карактерише маргинализација која је последица продуженог боравка на тржишту рада,

(2) она је у стању значајно веће социјалне ускраћености него што важи за радничку класу и

(3) поседује сопствену карактеристичну суб-културу.

Припадници маргиналне класе нису само сиромашни у смислу својих прихода. Њих карактерише и посебан облик понашања који се најједноставније може одредити као а(нти)социјалан поглед на остатак друштва и генерално на живот. Дакле, основна одредба ове групе је дугорочна незапосленост коју прати сиромаштво али и социјална пасивност и склоност ка разним видовима социјално-патолошког понашања. Генерално их карактерише то да су пасивни у смислу покретања било какве социјалне акције, непријатељски оријентисани према официјелном друштву, склони свој економији и генерално у психо-социјалном смислу трауматизовани. Детаљнија анализа би могла довести дотле да се утврде и одређене уже социјалне карактеристике ове групе тако да се оне могу одредити и као социјално ниже класе, осиромашене групе, криминалне групе, насилне групе, необразоване па чак и репродуктивне групе. Такође је реално очекивати хоризонталну покретљивост унутар различитих сегмената маргиналне класе. Забрињавајући је податак што у појединим друштвима социјална маргинализација иде руку под руку и са одређеним етничким или расним својствима што ствара плодно тле за деловање екстремистички оријентисаних снага (случај афроамериканца у САД, мада не треба занемарити ни ромску популацију у многим европским земљама, посебно транзиционим).

Данас можемо говорити о два концепта у одређивању припадности и културних особености маргиналне класе. Они би се у крајњој линији, могли одредити као “конзервативна” и “радикална” концепције (Gallie, 1993: 1-2). Термин

маргинална класа се користи да објасни социјални положај различитих друштвених група, међутим разлике у овим концепцијама следе из односа према незапосленима и посебно дугорочно незапосленима.

Према конзервативном концепту, незапосленост се сматра последицом личних особина и ставова самих незапослених према раду. Сматра се да је карактеристично за (дугорочно) незапослене да су се нашли у таквом положају или због урођених личних недостатака или због пропуста у систему примарне социјализације, када је требало да усвоје социјално прихватљиву радну етика. Њих карактерише нестабилно понашања, из чега следе тешкоће да задрже било какав посао на дуже време, или недостатак осећаја за радне обавезе. Овакав став има веома дугу (пред)историју. Појављују се још у “Закону о сиротињи” из раног XIX века. Појављује се и у новијим теоријама културе сиромаштва у САДу као и у теоријама циклуса лишавања у Британији. Финализиран је кроз студију Чарлса Мјуреја (Murray, Charles) *The Emerging British Underclass*. (Murray, 1990). Реч је о концепцији која може да има важне импликације за ставове у вођењу државне социјалне политике. У принципу, ова концепција је праћена прилично песимистичким погледом на то шта се може урадити за незапослене и посебно дугорочно незапослене. Полазећи од тога да су узроци незапослености дубоко укорењени у дугорочне, међугенерациски преносиве суб-културне карактеристике или наслеђене особине личности, сматра се да државне мере вероватно неће бити ефикасне у пружању помоћи незапосленима да добију сигуран посао. Чак се сматра да је и државна финансијска помоћ незапосленима морално сумњива, имајући у виду да је та помоћ “незаслужена” те да она јача уместо да ублажава корен проблема. Сматра се да социјална помоћ директно доприноси развоју “културе зависности”.

У САД неки аутори (Denis Gilbert) (Gilbert, 1998) користе овај термин да би описали у социо-економском и демографском смислу најобесправљеније и оне који имају најмањи приступ оскудним ресурсима. То су они чији су приходи далеко испод просека и који често падају испод границе сиромаштва и који врло често нису укључени у расположиву радну снагу. Ослањају се на социјалну помоћ и углавном немају образовање које би им отворило шансе за радно ангажовање. У том контексту они који би хтели да живе по социјално прихваћеним стандардима треба да се школују бар до нивоа средње школе, не треба да имају децу док се не венчају и не буду способни да им пруже подршку, потребан им је посао и/или га активно траже и треба да поштују законе. Ако су само сиромашни а уклапају се у остале елементе онда они не припадају маргиналној класи али ако не поступају по овим нормама онда нису достојни друштвене помоћи и могу се сматрати делом маргиналне класе (Jargowsky and Sawhill, 2006).

Дакле, људи који живе од ниских прихода нису нужно маргинална класа. Они имају аспирације као и остали: они желе посао, пристојан дом и приход који је довољан да плате рачуне па и да нешто уштеде. Али, социјалне и економске промене које доносе корист већини становништва, повећавајући им приходе и животни стандард, растућој мањини, чије су прилично скромне тежње често ван њихових могућности, чине живот тежим (Kempson 1996: 163). Вилсон (Wilson) сматра да у америчким условима појам маргиналне класе укључује групације породица и појединаца који су ван главних токова професионалног система, појединце којима недостају квалификације и образовање и који преживљавају дугорочну незапосленост или чак уопште и не припадају контингенту радне снаге, појединце који се баве улчним криминалом и другим облицима неуобичајеног понашања и породице које преживљавају дугорочно сиромаштво и/или зависност од институција социјалног старања (Wilson, 1987: 8).

Слично томе, у Великој Британији, Фред Робинсон и Ники Грегсон тврде да је неопходно да схватимо да се јаке речи ефикасно користе да пренесу важне и моћне поруке. Нема сумње да пажљиво коришћење термина и концепта маргиналне класе може бити врло ефикасно. Оно може да истакне кључне проблеме: чињеницу повећања социјалних поларизација и одсуства путева за вертикалну друштвену покретљивост, повећање концентрације најсиромашнијих, оних у најнеповољнијем положају, бескућника и сл (Robinson. and Gregson, 1992: 49).

Насупрот конзервативном, “радикални” поглед на ниже класе углавном схвата незапослене као жртве сопствених животних околности. Еволуција напредних капиталистичких друштава се може посматрати као произвођење дугорочне незапослености услед брзих технолошких промена чије су последице промене традиционалних занимања и радних услова и стварање хроничне или повратне незапослености што је резултирало појавом нове врсте структуре запошлености. Једна верзија овог погледа (Giddens, 1973) стапа се са теоријама раста двојног или сегментираног тржишта рада. Послодавци сматрају да се, у све конкурентнијем међународном економском систему, са много вишим нивоима непредвидивости тржишта, дешавају промене у облику организације радне снаге при чему се разликује стабилно језгро радника, који имају користи од високих плата и сигурности, и периферије секундарних радника који се краткорочно ангажују и отпуштају да би се задовољиле флукутирајуће потребе тржишта рада. Секундарни радници бивају заробљени у неповољном тржишном положају и од њих се ствара база из које се регрутује маргинална класа. Изгледа да маргинални положај на тржишту рада доводи до повећане огорчености на основне институције друштва али и до нових облика друштвеног радикализма који се више не може тако лако каналисати традиционалним организацијама радничке класе.

Дакле, кључне одредбе друштвеног положаја маргиналне класе су трајна незапосленост, сиромаштво и социјална искљученост. Ови појмови су вишеструко повезани с обзиром да се међусобно условљавају и допуњују, међу њима постоји вишесмерни каузални след и они на себи својствен начин представљају комплементарне појмове. На први поглед, ствари би требало да буду јасне. Здраворазумска логика се може сложити с тим да се под запосленошћу може подразумевати ситуација у којој радно способни могу бити радно ангажовани те на основу тога обезбеђивати своју и егзистенцију своје породице. Ако људи већ живе од свог рада да ли се запосленима могу сматрати они који се баве пословима који из најразличитијих разлога нису доживели друштвену валоризацију (рад на црно) и који без икакве сумње обезбеђују егзистенцију из, у крајњој линији, поштеног али друштвено непризнатог рада?

Гледано из угла званичне статистике такви се често воде на листама лица која траже запослење. Њихов социјални статус није адекватно решен. Ако раде “на црно” послодавац не ушлађује за њих социјално, здравствено, пензијско или евентуално неко друго осигурање. Право на боловање, породилско одсуство, слободни дани у случају потребе или плаћени годишњи одмор не постоје. Однос послодавца и послопримца је регулисан законом јачег (послодавца). Ситуација није ништа боља ни кад је у питању радно ангажовање у личној режији. Да ли се сви чланови пољопривредног домаћинства могу сматрати запосленим или не, шта бива са војницима, осуђеницима на издржавању казне (који раде и зарађују у затворским радионицама, фабрикама или пољопривредним добрима), и са масом оних који не желе или не могу да институционализују своје радно ангажовање из ког црпу приходе?

Чињеница је да сваки члан друштва посредством своје запослености регулише низ егзистенцијалних и статусних питања. Сви они који су без, на овај или онај начин, друштвено признатог радног ангажовања немају ни социјално признат статус. Класна и слојна припадност следе директно из места које појединац заузима у друштвеној подели рада. Место у подели рада дефинише њихов укупан друштвени положај, имајући, пре свега, у виду материјално стање, друштвену моћ, друштвени углед, али и низ других социо-структуралних показатеља.

Незапосленост и сиромаштво су у позитивној корелацији, поготово ако се ради о релативно трајној незапослености коју следи социјална искљученост. У том контексту сиромаштво представља пратећу појаву а не битну одредницу маргинализованог друштвеног положаја. Некада се под сиромаштвом подразумевало стање недовољности личних или породичних прихода за набавку минималне корпе роба и услуга. Данас се сматра да је сиромаштво стање у ком недостају основне могућности за достојанствен живот. Оно се данас манифестује на различите начине, а посебно кроз недостатак прихода и средстава довољних да се

осигура одржива егзистенција; затим кроз глад и неухрањеност, слабо здравље, ограничену или никакву доступност образовања и осталих основних јавних услуга (нпр. здравствене заштите); кроз повећану смртност, бескућништво и неадекватне стамбене услове; несигурно окружење, друштвену дискриминацију и изолацију. Овоме треба додати и искљученост из процеса одлучивања као и искљученост из грађанског друштвеног и културног живота заједнице што се може идентификовати као вид негације људских права.

Реч је о мултидимензионалној појави коју карактерише (трајна или хронична) ускраћеност ресурса, способности, могућности избора, сигурности и моћи који су потребни за адекватан животни стандард и остварење других грађанских, економских, политичких, културних и социјалних права. Дакле, овај појам сада не подразумева само ниске приходе, већ и немогућност задовољавања основних друштвених потреба (нпр. основна људска права, али и оно што називамо неописљивим факторима као што су ризик, неједнакост, маргинализација, дискриминација, изолованост, осећај немоћи и ранљивости, ограничености и немогућности избора).

Трајнија незапосленост може резултирати губљењем самопоштовања и самопоуздања или одвести до очаја. Неретко, пратећу појаву сиромаштва чине и девијантни облици понашања као што су алкохолизам, наркоманија и, уопште, различите болести зависности чиме се отвара и непрестано продубљује зачарани круг сиромаштва. Ови проблеми и психичке последице које они доносе, иако нису типични само за сиромашне, у условима сиромаштва само бивају погоршани и допуњени другим проблемима као што су насиље у породици, злостављање и сл.

Теоријске елаборације социјалне искључености развијају се у два главна правца. Први се ослања на англосаксонску истраживачку традицију која истиче утицај расподеле материјалних и финансијских добара и тзв. друштвених награда на социјалну искљученост (дистрибуциони приступ). Други правац следи традицију француских истраживача која наглашава значај друштвених веза и односа (релациони приступ). Дистрибуцијски приступ укључује доходак, основне елементе животног стандарда, тржиште рада, образовање, стамбене услове, здравље и резиденцијални простор, а релациони укључује: друштвене везе, учешће у цивилном друштву, политичком животу као и квалитет породичног живота.

Социјална искљученост, незапосленост (маргинализација на тржишту рада), сиромаштво и социјална изолација у свом међуутицају стварају спиралу ускраћености у различитим сегментима друштвеног живота која обично креће губитком посла или немогућношћу запослења што за последицу има погоршавање животног стандарда а што даље води ка повећаном ризику сиромаштва (Paugam, 1995: 49-78; Silver, 1994: 531-578; Kronauer, 1998: 51-73; Gallie, 2004). Сиромаш-

штво, посебно ако дуже траје производи проблеме приликом тражењу посла и самим тим доприноси уласку у замку дугорочне незапослености. Паралелно са дуготрајном незапосленошћу и сиромаштвом долази и до редукције друштвених активности. Пре свега, реч је о смањеној учесталости друштвених контаката и повећаној вероватноћи од социјалне изолације. У случају да ови проблеми потрају не ретко се појављују напетости у породичним и брачним односима што увећава вероватноћу развода бракова и распада породице. Проблеми се шире јер недостатак новца погоршава везе и са пријатељима, рођацима, комшијама. Све ово смањује шансе за налажење посла с обзиром да такви појединци постају одвојени од извора информација и подршке у тражењу посла.

Прва тачка на којој се препознаје социјална искљученост је искљученост из тржишта рада при чему се не подразумева само ускраћена економска независност већ и њен вредносни аспект с обзиром да присуство на тржишту рада утиче и на задовољство укупном личном ситуацијом у датом друштвеном контексту али такође и на укупне аспирације сваког појединца, па и њихових породица. Наравно бити укључен у тржиште рада значи наћи се у простору веома разуђене социјалне диференцијације која се не своди само на економску диференцијацију. Њу готово обавезно прате и образовна али и диференцијација у поседовању друштвене моћи и контроле над многим кључним ресурсима друштва, као и диференцијација друштвеног угледа. Образовање је један од кључних услова за укључивање у тржиште рада али и у остале сегменте друштвеног живота. Овоме доприноси и чињеница да су образовани покретљивији и прилагодљивији измењеним околностима које продукује динамичан социјални миље савременог друштва. С друге стране међу маргинализованим и социјално искљученим има веома много оних који нису образовани или чије образовање није у складу за захтевима времена и друштвеним потребама. Образовање, дакле пружа појединцима не само знања већ их на себи својствен начин социјализује, чини делом ширег круга али и подиже њихово самопоуздање и осећај личне вредности.

Бити сиромашан и нижег образовања не значи нужно бити и социјално искључен. На социјалну искљученост, поред образовања утиче и низ других чинилаца као што су материјалне неједнакости, социјално-класне, етничко-религијске и друге поделе и на њима засноване неједнакости, стамбена и просторна сегрегација, обрасци у расподели друштвене моћи, селективност тржишта образовања као и многи други чиниоци (Whitty, 2001: 287-295) где посебну пажњу треба посветити недостатку послова и радних места али и оштрој конкуренцији на тржишту рада, дискриминацији послодаваца по основу најразличитијих критеријума. Промене у образовању и образовним аспирацијама нису довољне да би се надокнадили недостатак у понуди радних места или висока компетитивност савременог (глобализованог) тржишта рада. Дакле, да би се разумела социјална искљу-

ченост нужно је неадекватно образовање повезати са низом других чинилаца који су присутни у формирању личног социјалног статуса.

Незапосленост, сиромаштво и социјална искљученост поред материјалне оскудице подразумевају и немогућност друштвене акције, из чега следи и немогућност остваривања својих личних али и колективних права. Социјална искљученост подразумева спреченост људи да на задовољавајући начин учествују у економском, социјалном и грађанском животу чиме се ограничава њихов приступ различитим материјалним и нематеријалним ресурсима што, директно или индиректно угрожава могућност уживања у стандардима и квалитету живота који се сматрају прихватљивим или минималним у датом друштву. Социјална искљученост често подразумева немогућност остваривања чак и основних људских права. Уместо тога на делу је маргинализација која може бити узрокована како самим сиромаштвом тако и недостатком основних компетенција или, најпросто, животних шанси, а не ретко и самом дискриминацијом. Дакле, заједничка карактеристика дугорочне незапослености, сиромаштва и социјалне искључености је ускраћеност фундаменталних права која је повезана са неодговарајућим учествовањем у друштвеном животу.

Дискриминација и сегрегација су такође дубоко укорењене форме друштвене искључености. У том смислу дискриминацију треба посматрати као вишеслојан феномен који обухвата: (1) друштвену дискриминацију која се препознаје кроз историјско наслеђе маргинализације, најчешће, етничких мањина што се манифестује кроз сиромаштво, неједнакост и постојање предрасуда; (2) институционалну дискриминацију која се препознаје у томе што власти систематски избегавају да поштују права специфичних група у популацији; (3) директну дискриминацију која се препознаје по томе што чак и онда када су им јавне службе доступне, друштвено и културно ускраћени људи не успевају да до њих дођу због дискриминације коју врше појединци (Раскинути ланац искључености, 2007) .

Питање регрутације маргиналне класе

Значајно питање је ко би, у нашим условима, могао да буде разврстан у маргиналну класу или још прецизније, из којих се група регрутује маргинална класа. С обзиром да њу одређују економска и социјална изолација то би традиционални резервоар за приступ маргиналној класи могли представљати: слабо образовани, трајно незапослени, стари и посебно старији од 65 година, бескућници и запослени у сивој економији. Они готово да немају никакав институционални оквир за вршење утицаја на центре друштвене моћи нити имају иоле значајније могућности да увећају своје приходе. Ово посебно долази до изражаја у случају старих лица која нису остварила адекватан радни стаж па самим тим нису стекли ни право на пензију. Они по природи свог бића гравитирају маргиналној класи.

У просторном смислу југоисточна Србија, посебно њени рурални делови су потенцијални резервоар за регрутацију маргиналне класе с обзиром да су много више изложени економској и социјалној маргинализацији него остали делови Србије. Четвртина њих живи у селима на југоистоку и делу западне Србије. То су простори код којих су регистровани депопулација и сенилизација. Они који остају да живе тамо су углавном ниског образовања и старији и врло брзо постају изоловани од свих кључних дешавања. Могућност учешћа у доношењу одлука битних за њихов опстанак је минимална а постојећи производни капацитети се гасе. Млади готово да немају никакве шансе да се укључе у радни процес и изграде сопствени економски и социјални статус. Стога је сиромаштво у Србији рурални феномен мада је маргинална класа изворно урбани феномен. У поређењу са урбаном популацијом рурална је изложена већем ризику, дубини и оштрини сиромаштва а самим тим и социјалној изолацији и маргинализацији. Сиромаштво је рурални феномен не само код нас већ и у светским размерама. Чак три четвртине укупног броја сиромашних живи и ради у руралним подручјима (Rural Poverty Report, 2001: 16).

Социјално-економске карактеристике маргиналне класе дели и неколико социјално изолованих друштвених група, које по већини својих социјалних особности гравитирају маргиналној класи, ту пре свега спадају:

- Избеглице и интерно расељена лица: У најтежем положају су они који се налазе у колективним центрима. Процењује се да око четвртине њих нема сталан извор прихода. Ова групација је у нестајању али не због тога што је покренута социјална акција за решавање њихових проблема већ због деловања биолошког детерминизма. Њихова тешка судбина је отворила простор да они буду жртве политичких демагога који својом реториком искоришћавају њихово очајање и каналишу га зарад остваривања партикуларних политичких и националистичких циљева.

- Хендикепирани: Разлог њихове социјално-економске маргинализације најчешће лежи у ниском образовању и ограниченим шансама за запошљавање, само трећина хендикепираних има посао прилагођен њиховим могућностима и потребама. Маргинализација хендикепираних није одређена ограничењима које намеће сама инвалидност већ је, пре свега, одређена дискриминаторским односом који спроводи окружење, што се препознаје у низу менталних и физичких баријера са којима се они суочавају. Суштински, њихов маргинални положај врло често продуктују и неадекватна законска решења којима се регулише њихов статус и живот у области образовања, здравствене заштите и запошљавања, али такође и непоштовање њихових законских права.

- Жене: у односу на мушки део популације, већи је удео жена без личних прихода, чешће су нижих квалификација и прихода него мушкарци, теже налазе

посао. Порастом сиромаштва полне и родне неједнакости постају све веће а самим тим и шансе да се под окриљем маргиналне класе нађе и велики број жена. Преко 40% жена старијих од 15 година нема редовне личне приходе. Жене просечно зарађују 10% мање од мушкараца за исти посао. У Србији је преко 50% њих између 19-24. године незапослено. Највећа стопа незапослености је у ромској популацији (преко 80% званично незапослених (Draft country programme document, 2004: 3). Послодавци готово да избегавају да запосле жене плашећи се да ће оне чешће одсуствовати с посла због неге деце или врло брзо отићи на породилско одсуство, или да су мање способне за послове који захтевају нешто веће физичко ангажовање односно спретност.

- Роми: Практично се може говорити о томе да Роми, како у Србији тако и у многим другим деловима света у којима чине евидентну националну мањину, представљају језгро маргиналне класе. Кроз њихов социјални положај се преламају све карактеристике маргиналне класе. У поређењу са другим угроженим групама они су најугроженији. Њихова припадност маргиналној класи је до те мере очигледна да их можемо чак сматрати посебном етно-класом³ која се по својим социјалним карактеристикама налази испод званичне социјалне структуре. Ова чињеница је током историје одржавала и подстицала развој низа негативних стереотипија које су само подстицале услове за даље успостављање и одржавање социјалне, етничке па чак и расне дистанце према њима (Миладиновић, 2008): . Многи у Ромима виде европске парије или „наше црнце“ и према њима граде мноштво врло различитих стереотипа и јаких предрасуда (Marjanović, 2001: 434). Они, практично, представљају социо-стратификациону категорију чији је друштвени положај вишеструко маргинализован, почев од обухвата сиромаштвом преко количине друштвене и посебно политичке моћи којом су располагали па све до друштвеног угледа који им остатак друштва признаје. Роми су обухваћени највећим ризиком од трајног сиромаштва што се посебно одражава на кључне аспекте њиховог живота: незапосленост је око четири пута већа него код осталих; већина Рома нема никаквог образовања или има мање од четири разреда, због неадекватне здравствене заштите њихов очекивани животни век је знатно краћи него код других што указује да њихови животни услови и услови становања већ представљају здравствени ризик.

³ На нашем простору термин етно-класа се први пут озбиљније аналитички користи у (Ђорђевић, 2004: 189-202). Ова теза је изведена на основу Веберове шеме социјалне стратификације по којој се већина Рома (тј. Роми као етничка заједница) налазе на граници и испод границе апсолутног сиромаштва, немају никакву друштвену моћ и изузетно низак друштвени углед. Могуће је чак направити паралелу Рома са небелачким становништвом у САД али и у неким другим економски и технолошки развијеним земљама у којима они представљају језгро маргиналне класе.

Генерално се може тврдити да је код Рома евидентан низак социокултурни ниво, који се прво препознаје кроз низак степен образовања и недостатак школских квалификација, из чега следи да су они у могућности да се првенствено баве најтежим и најмање плаћеним пословима (ако су уопште запослени). Карактерише их и недовољна укљученост у предшколске и школске институције а често и потпуна неписменост (а такође често, због језичких баријера, и едукативна запуштеност па чак и прелазак у специјална одељења). Све ово води ка вишегенерацијском репродуковању сиромаштва и има за последицу комплетну животну угроженост.

У Србији је око 80% Рома потпуно или функционално неписмено, две трећине нема завршену основну школу, основну школу има 29%, средњу 8%, док само 0,3% Рома има више или високо образовање. Мање од петине ромске деце школског узраста укључено је у образовни систем – само 17.000 од око 80.000–90.000 деце, а у предшколске установе укључено је мање од 10% ромске деце (Кресоја, 2007: 19). Образовна структура им је видно испод републичког просека⁴.

Многа ромска деца се уписују у „специјалне школе“ за децу ометену у развоју. Разлог одласка у овакве школе није њихова стварна ментална заосталост већ примена неприлагођених тестова којима се не узима у обзир да ромска деца долазе из, у социјалном смислу, изузетно угрожених окружења те да углавном не знају српски језик на којем се врши тестирање. Таква деца, иако психички здрава, постају стигматизована као ментално заостала што им смањује ионако умањене могућности за даље школовање и касније запошљавање. Занимљив је податак да родитељи овако сврстане ментално здраве и способне ромске деце прихватају њихово сврставање у категорију ментално ометених због низа материјалних погодности које добијају њиховим упућивањем у специјализовану школу (прво, те је школе лакше завршити, затим, деца добијају социјалну помоћ, целодневни боравак са бесплатном исхраном, дечји додатак, здравствену заштиту те родитељи радије иду линијом мањег отпора). Наравно, овакав третман не помаже интеграцију ромске деце у друштвени систем. Напротив, он их чини додатно фрустрираним па и неуротизованим што за собом повлачи низ нових проблема у њиховом каснијем животу чиме се њихова дискриминисаност и социјална депривација дугорочно, чак вишегенерацијски преносе (Роми у Србији, 2007: 49-53).

⁴ Међу старијима од 10 година је чак 19,65% неписмених, односно 24,60% Рома старијих од 15 година је без школске спреме. Ради поређења треба напоменути да у укупној популацији има 3,45 неписмених, односно 5,66% за лица без школе. Просечна старост неписмених Рома износи 41,91 годину, док за целу републику Србију просечна старост неписмених лица износи 67,84 године. Неписмене деце старости од 10-14 година има 1,3%, док код Рома у оквиру њихове популације тај проценат износи 8,75%. Неписмених Рома старости од 15-19 година има 9,21%, у старости од 20-39 година 27,50%; у старости од 40-49 година 16,84%, а у старости 65 и више година 15,64%. (Вићентијевић, 2005, 1-3) .

Но, образовање, иако свакако најзначајнија, је само једна ставка у укупном низу оних које дефинишу њихов неповољан друштвени положај. Њихов традиционални начин живота напросто не погодује да се код њих јави осећај везаности за место. Они су мобилни спремни да омркну на једном а освану на другом месту. Због тога су вазда, као незнанци, бивали одбијани од оних чијим су се просторима приближавали. То је само подстицало предрасуде других према њима. Из предрасуда се рађала дистанца (Миладиновић, 2008: 417-437). Тај начин живота их је осуђивао на вечито сиромаштво а сиромаштво је традиционалан разлог да неко изнова буде одбациван. Ово посебно добија на тежини ако је реч о ионако сиромашном друштву. Може се претпоставити да би због својих социјалних карактеристика, чак и у условима убрзаних европских интеграција и рапидног економско-технолошког развоја, Ромска популација још дуго могла да представља језгро маргиналне класе.

Начин живота и вредносни систем (класна свест) маргинализованих

Један од битних показатеља класног положаја је начин живота из ког следи одговарајући вредносни оквир тј. класна свест. Када је реч о маргиналној класи онда се може сматрати да већ доста дуго постоји теоријски концепт који би могао да се односи на њихов начин живота и класну свест. Ради се о појму културе сиромаштва (Lewis, 1959; Lewis, 1966). Култура сиромаштва представља специфичан синдром који израста из одређених животних услова. Она је истовремено и адаптација и реакција сиромашних на њихов маргинални положај у друштву. Сиромашни схватају да имају маргиналан положај унутар стратификованог друштва које им не пружа шансу за узлазну покретљивост нити у социоположајном нити у материјалном смислу.

Култура сиромаштва представља покушај да се маргинализовани изборе са осећајем безнађа и очаја, који се развија из немогућности да се постигне успех и остваре циљеви и вредности ширег друштва. У намери да преживе они развијају сопствене социокултурне обрасце⁵ с обзиром да шире друштво тежи да их игно-

⁵ Дешава се да сиромашни оснивају разне задруге и кредитне фондове с обзиром да банке често нису спремне да их кредитирају јер не верују да ће они бити у стању да врате преузети дуг. Ради се о формирању „паралелног система“, система „мрежа“, који надомешта јавни сектор и који је у нашим условима нарочито видљив у сивој економији где је био виталнији и живаљи од званичног система институција. Паралелни систем мрежа надокнађује оно што се губи због нефункционалности званичног институционалног система и, у крајњој линији омогућава преживљавање сиромашнима. Овим се поред официјалног ствара и паралелно друштво са својом паралелном структуром. Може се тврдити да у условима повећане незапослености и сиромаштва и на њима засноване културе сиромаштва долази до дуализације друштвене структуре, до стварања два друштва која егзистирају и функционишу одвојено и паралелно.

рише и заобиђе. На тај начин теже да изразе сопствени скуп вредности, норми и образаца понашања који су другачији од глобалне културе. Једном речју они имају сопствени начин живота, специфичну субкултуру која се разликује од глобалне културе. Многи елементи културе сиромаштва могу бити, условно, схваћени као покушај да они, између себе, решавају своје проблеме а који (покушај) не долази у додир са постојећим институцијама, напосто зато што оне нису доступне маргинализованим групама, што их игноришу или, напосто, сумњају у њих односно њихове могућности и способности.

Култура сиромаштва није само одговор и адаптација на објективне услове који владају у друштву. Једном формирана, она тежи да се одржава и да се путем социјализације преноси с једне генерације на другу. Она показује тенденцију да се преноси на децу која социјализацијом усвајају основне вредности и ставове своје културе. Управо због тога, деца васпитавана у духу културе сиромаштва врло често нису социјално и психолошки припремљена да напредују у измењеним условима у којима долази до отварања животних шанси са којима се сусрећу током свог живота⁶. Очекивано је да они који долазе из нижих слојева друштва које се рапидно мења, у којем су обухваћени разним видовима отуђења, остану везани за културу сиромаштва те да се, посредством ње, покажу као социјално и психички неприлагођени за коришћење шанси које пружа развој. У одсуству добровољне или државне подршке и стабилне породице, они који су социјално и економски изоловани и маргинализовани теже да развију вредносни оквир који је, готово по правилу, окренут против доминантне идеологије остатка друштва и посебно средње класе.

Могуће је издвојити одређене карактеристике културе сиромаштва. Може се сматрати да је већина ових карактеристика присутна у животу не само трајно незапослених и сиромашних у Србији већ генерално оних са дна социјалне пирамиде, оних који су изоловани од кључних социјалних и економских дешавања и маргинализовани, односно да се и код нас развила специфична субкултура коју можемо сматрати формом културе сиромаштва. Оскар Луис је утврдио око седамдесет карактеристика културе сиромаштва које је класификовао у четири основне целине а које можемо препознати и у нашем друштву:

⁶ Најновија истраживања вертикалне покретљивости у Србији казују да долази скоро до потпуног затварања класне структуре. Више није затворена само виша класа за пријем оних који потичу из средње и ниже класе већ постаје затворена и средња класа, што значи да се класно слојна саморепродукција сада појављује као доминантни образац класно слојне репродукције нашег друштва (Цвејић, 2004: 129-143). Другим речима, маргинализованима остаје да међугенерациски саморепродукују своју позицију или да напредују кроз паралелни (сиви) сектор и кроз њему одговарајућу (паралелну - незваничну) структуру друштва.

1. Карактеристике које се изражавају кроз односе субкултуре и ширеј друштва:

Ове се карактеристике препознају кроз немогућност партиципације и интеграције у главне институције друштва. Људи које карактерише култура сиромаштва се или дистанцирају или искључују из ширег друштва и стварају производ мале вредности и зарађују веома мало, имају низак ниво образовања и често не припадају синдикатима и нису чланови политичких странака. Генерално, не користе услуге институција националног благостања (слабо се користе услугама банака, болница, школа, великих робних кућа, музеја итд.). Они одржавају критичке (негативне) ставове према неким од основних институција политичког система (мрзе полицију, немају поверења у власт, а извесну дозу цинизма шире и ка цркви). Евидентан доказ да сиромашни не партиципирају у друштвеним институцијама (конкретно образовном систему) је чињеница да чак 69% сиромашних у Србији има само основно или некомплетно средње образовање док само 2% сиромашних има високо образовање. Ниска потрошња за образовање (око 3% бруто националног производа) има негативан ефекат на прихватање образовања код деце из социјално маргинализованих група као и на квалитет њиховог образовања⁷. Током 2002/03 је званична стопа обухвата деце основним образовањем износила 98.3% док је званична стопа осипања износила 0.62%. Стварна стопа осипања ученика се процењује на 15%. Овај проблем је нарочито изражен у руралној популацији, код Рома, деце са посебним потребама, избеглим и интерно расељеним лицима, дакле код свих оних који припадају групама које представљају регрутациону базу за попуњавање маргиналне класе. Евидентно је да је стопа напуштања школе већа код женске деце из породица којима је потребна социјална помоћ, код деце са посебним потребама, међу Ромима и у руралној популацији (Poverty Reduction Strategy, 2003: 26).

Ради се о сложеном проблему који се, између осталог, може објаснити недостатком економских ресурса, сегрегацијом, дискриминацијом, страхом, сумњом, апатијом или локалном праксом у решавању неких проблема. Партиципирање у институцијама друштва не може по себи елиминисати културу сиромаштва. Постоје и схватања да институције чији је циљ пружање помоћи угроженима управо одржавају људе у животу али да такође одржавају и основу сиромаштва као и осећај безнађа⁸. Хронична незапосленост или недовољна запосленост праћена

⁷ Образовни систем је код нас био и остао један од канала који су механизмима селекције и раним социјалним препрекама омогућили одржавање класно слојних неједнакости кроз генерације чиме је омогућено, узмеђу осталог, и међугенерациско преношење сиромаштва (Миладиновић, 1992).

⁸ Давањем социјалне помоћи такве институције помажу преживљавање угрожених али ништа не чине да би побољшали њихове тржишне позиције (примера ради оспособљавањем за обављање одређених послова или отварањем нових радних места).

ниским зарадама имају за последицу непоседовање имовине, одсуство штедње, недостатак резерви хране у кући и хроничну беспарицу. Овакви услови редукују могућност партиципације у ширем економском систему. Ови услови често терају људе да залажу своје ствари, да се задужују код оних који су спремни да има дају новац на зајам, не ретко уз велику камату, да носе већ коришћену одећу (second hand), да хронично набављају мале количине хране, да то чине више пута на дан, према потреби итд.

Све ово култури сиромаштва даје протесни потенцијал који може бити употребљен у политичким покретима чији је циљ борба против постојећег социјалног поретка⁹, што је у Србији током протекле две деценије већ виђено кроз подршку коју су екстремним странкама пружали управо они које можемо сматрати маргинализованима. Људи везани за културу сиромаштва су свесни вредности средње класе, чак неке од њих усвајају као сопствене. Али, гледано у целини, не живе по њима а често постоји и разлика у ономе што говоре и што раде.

2. Карактеристике које се исказују кроз ѝрироду заједница:

Култура сиромаштва на локалном нивоу се развија унутар сиромашних насеља (сламова), Њих карактеришу сиромашне куће и пренасељеност са минимумом организационе структуре изнад нивоа породице која се своди на неформална, привремена груписања или добровољна удруживања унутар заједнице. Обично се ради о ниском нивоу организовања заједнице који даје култури сиромаштва њен маргинални и анахрони квалитет у високо сложенем и специјализованом друштву. Ови облици организовања се углавном развијају да би задовољиле минимум људских потреба. Економија сламова је окренута ка унутра. Оријентисана је ка очувању сопствених добара, неформалном кредитирању и коришћењу половних ствари.

Упркос ниском нивоу организације није искључено постојање осећаја за заједницу и дух заједнице. Па ипак, то зависи од великог броја социјалних факто-

⁹ А. М. Рос, проучавајући друштвену покретљивост долази до закључка да веома висока стопа друштвене покретљивости може имати штетне последице од којих се конвенционално могу издвојити три врсте: Прво, чак и у рапидном економском расту висока стопа узлазне покретљивости захтева извесну силазну покретљивост а декласирани ће тражити да поврате свој статус ирационалним средствима (то су они који пропагирају расну, националну или ма коју другу мржњу, који подржавају демагоге, стварају авангарду тоталитаристичких партија итд – ово је појава која је током деведесетих и касније била видна на нашем простору); друго, класни систем који омогућава веома широку дифузију културних вредности може у многоме жртвовати неке од тих вредности; треће, рапидна друштвена покретљивост резултира неприлагођеношћу личности. (Rose, 1957: 256-257). Ради се о типичним карактеристикама маргиналне класе а које, између осталог, могу водити у социјалну и политичку деструкцију.

ра као што су величине слама, његова локација, густина и величина стамбеног простора, могућности поседовања земље или куће, износа ренти, етничких особина, слободе или могућности слободе кретања али и од низа индивидуалних својстава.

Типичне сламова на простору Србије представљају ромска насеља на ободима градова у којима су куће, или боље рећи станишта, често прављена од дасака, лима и картона, у којима нема струје, текуће воде и канализације. Хигијенски ниво је, у таквим насељима испод сваке границе људског достојанства. Њихове улице не постоје у званичним плановима града а кућни бројеви су непозната категорија. Поштар или полицајац у такво насеље често не сме ни да уђе. Људи који у њима живе су маргинализовани до те мере да се може тврдити да за државну администрацију многи од њих не постоје чак ни као бројеви¹⁰, деца не иду у школе већ су често злостављана и принуђена да се баве прошњом, крађом или проституцијом. Многа ромска насеља су мобилна (черге) и, у случају притисака од стране санитарне или комуналне инспекције али и самих грађана, могу лако и брзо да буду премештена на неко друго место.

Но, нажалост, у новије време ромска насеља нису једини облици сламова на нашем простору. Можемо поменути и неке од импровизованих избегличких кампова који су многим постали привремени смештај за читав живот. Смештај без елементарног комфора (са заједничким купатилом и WC-ом, водом на једном месту, без грејања, у којима једну собу дели више особа које живе од социјалне и хуманитарне помоћи). Сламовима се могу назвати и многа насеља у периферним подручјима Србије у којима привреда готово да не функционише. У њима људи неретко функционишу по законима сиромаштва вођени колективном солидарношћу, често на самој ивици закона.

Култура сиромаштва излази из оквира неусловних насеља и улази на урбанизована подручја. Први контакт житеља урбаних средина са културом сиромаштва представљају улични продавци који на импровизованим тезгама продају шверцовану или половну робу углавном лошег квалитета и по знатно нижим ценама од оних у званичним продавницама а на коју, уз то, нико не плаћа порез. Улични продавци су дуги низ година имали прећутни договор са „државом“ да могу несметано да послују. Тиме су продавци, за себе и своје породице, стицали приход, остали грађани су куповали релативно јефтину робу а државне власти одржавале какав – такав социјални мир и минимални животни стандард великог броја људи (импровизовале/симулирале куповну моћ). За то време на улици су

¹⁰ Према последњем попису становништва Рома има око 108.000 а процењује се да их стварно има преко 300.000. (Poverty Reduction Strategy, 2003: 6). Овде треба узети у обзир и чињеницу да се један број Рома национално изјашњавао као припадник већинског народа.

се могли куповати храна, одећа, обућа, лекови, школски прибор, огрев, разне дефицитарне робе које је званична индустрија извозила а носиоци сиве економије увозили (шећер, јестиво уље и слично), резервни делови за аутомобиле и кућне апарате, ситнији кућни апарати па чак и бензин.

3. Карактеристике које се исказују кроз сивање у породици:

На породичном нивоу главне особине културе сиромаштва су одсуство дећинства као посебно продуженог стања у животном циклусу, систем билатералних веза, нестабилни бракови које карактерише рано укључивање у сексуални живот, слободно формиране заједнице или споразумни бракови, релативно висок степен напуштања супружника и деце, тенденција стварања матрицентричних породица и домаћинства, снажна предиспозиција за ауторитарност, непостојање приватности, вербално наглашавање породичне солидарности која се ретко кад остварује због ривалства при расподели ограничене количине добара.

Прва тачка на којој можемо сагледавати значај утицаја дугорочне друштвене маргинализације на сферу породичних (и брачних) односа налази се у неким демографским показатељима. У Србији током осамдесетих долази до постепеног пада стопе закључивања и повећања стопе развода бракова што траје све до данас (просечна старост невесте при склапању првог брака је повећана са 27,2 године у 1999. на 29,3 године у 2009. год, у истом периоду је старост младожење порасла са 28,1 на 30,2 године а број разведених бракова на 1000 закључених се повећао са 168,1 на – 185,5; број живорођене деце ван брака се повећао са 200,5 на 238,3 а просечна старост мајке при рођењу првог детета се повећала са 24,9 на 27,2 године; Извор података: Републички завод за статистику). Ово се, с једне стране, може објаснити разним модернизацијским трендовима (нпр. продуженим образовањем, већим запошљавањем жена и сл.) али, с друге стране део објашњења треба тражити и у економским чиниоцима (незапосленост, ниска примања, нерешено стамбено питање). С једне стране постоји видна тенденција склапања малолетничких бракова, каквих је у Србији у периоду 1981-1991. било чак 22.4% (Благојевић, 1995: 45). Може се претпоставити да се један од кључних узрока значајног броја ових бракова налази у индивидуалној или друштвеној депривацији, било да склапањем оваквог брака једна страна (најчешће женска) себи обезбеђује социјалну промоцију (улаз у виши друштвени статус или излаз из породице која је ниског материјалног положаја) било да због сиромаштва не постоји квалитетна едукација о могућим последицама неконтролисаних сексуалних слобода (нежељене трудноће и сл.). Стопа ферилитета жена од 15-19 година старости је током последње деценије у благом опадању али је још увек висока с обзиром на њихову релативну младост 2002 - 25,4, 2007 - 22,3, 2008 - 22,0, 2009 -

21,5, и 2010 - 20,0) (Статистички годишњак, 2011: 40). С друге стране, због неповољних животних услова, постоји тенденција ка продуженом целибату.

Драстичан пад квалитета живота с почетка деведесетих је условио пораст инфективних болести, и то пре свега оних које се сматрају последицом сиромаштва, непостојања адекватне исхране и хигијенских услова живота, најчешће пораст респираторних и гастроинтестиналних болести, међутим, забрињавајуће је да се фреквентније јављају заразне болести са ентероколитисима, вашљивост и друге паразитарне болести (Томановић – Михајловић, 1995: 214). Управо се ради о болестима које се могу сматрати болестима сиромаштва. Истраживање својевремено обављено у 15 школа у Србији и Црној Гори наводи податак о нередовној исхрани деце, исхрану не чине квалитетне намирнице а оброци се често прескачу (Здравље школске деце, 1995: 93).

О постојању проблема на породичном нивоу економски и социјално маргинализованих група казује и податак о порасту малолетничког криминала и насилничког понашања. У годинама првог кризног удара из деведесетих константно расте број убиства за које су осуђена малолетна лица (1988- 13; 1989. - 14; 1990. – 16; 1991. - 21; 1992. – 26; 1993. – 34), мада у структури малолетничког криминалитета доминирају кривична дела против имовине. Забрињавајуће је да се многи малолетници поново враћају криминалу те да у њему има све више лица млађих од 14. година (Томановић – Михајловић, 1995: 217-218). Криминал често прате алкохолизам и наркоманија код деце и омладине који попримају забрињавајуће размере. И у новијем периоду је прилично велик број осуђених малолетника за кривична дела. (2004 – 1983; 2005 – 2234; 2006 – 1566; 2007 – 1996; 2008 – 2229; 2009 – 1902, од тога је између 12,7% и 15,9% осуђено за кривична дела против живота и тела; Извор података: Републички завод за статистику), Број пријављених је двоструко већи. Генерално, деца и млади (укључујући и најмлађе узрaste) постају агресивнији и склонији насиљу (које им се често пласира из медија било да је реч о информативном или забавном програму).

Наравно, тешко да се могу прихватити аргументи давани у ауторитарном маниру да је све ово последица “модерних времена” у којима деца неће да слушају старије и не прихватају њихове вредности. Деца и млади, иако нису свесни логике друштвених дешавања, веома су свесни последице које по њихов свакодневни живот имају сва та дешавања а посебно су свесни незнања које им пружа актуелна економска ситуација. Стога је и разумљив пораст насилничког и криминалног понашања код омладине. Њега генерише, у нашим условима, сиромаштво које не нуди алтернативу, али и свест да се негде другде живи много боље. Сиромаштво продукује васпитну запуштеност, било зато што родитељи, због сталне трке за зарадом која им је потребна ради голог физиолошког преживљавања, не

могу довољно времена¹¹ да посвете својој деци, било због тога што и сами залазе, својим понашањем, у домен социјалне патологије.

Културни садржаји су у животу деце и младих већ од краја осамдесетих постали проређени. У многим срединама не раде позоришта и биоскопи а ако се одржи нека представа онда је најчешће реч о представи неког аматерског позоришта (Петровић, Мирковић и Кијевчанин, 2004). Радио и телевизијски програм и садржаји многих часописа намењених млађој (а и осталим) популацији су препуни шунда (и кича), насиља, порнографије, декадентних моралних порука и врло често намерно компоновани да скрећу пажњу већине социјално и економски маргинализованог становништва са стварних животних проблема а не ретко и да оптужују разноразне субјекте из ширег окружења за актуелну ситуацију на домаћем терену. Све ово прати и пад квалитета образовања који је својевремено узрокован како међународном изолацијом тако и недовољном мотивисаношћу и вишегодишњим штрајковима просветних радника који нису били продукт њиховог хира већ лошег материјалног положаја (који је у великом броју случајева био на граници или испод линије сиромаштва). Стога и не чуди да је “паланачки дух” (Вујовић, 1995: 128-129) захватио чак и високо урбанизоване средине које би требало да буду центри културног живота (наши највећи градови, који су по природи свог бића представљали културне и универзитетске центре) те да се у њима упорно одржава до данас.

4. Карактеристике које се исказују кроз ставове, вредности и личности појединца:

На индивидуалном нивоу, главне карактеристике културе сиромаштва су јак осећај маргинализације, беспомоћности, зависности или инфериорности. Такође је могуће присуство високог нивоа материнске депривације или слабе структуре личности, конфузије сексуалног идентитета, одсуство контроле импулсивности, слаб его и чврста оријентација ка задовољавању потреба садашњег тренутка са малом могућношћу задовољавања и планирања будућности, осећај резигнације и фатализма, раширено веровање у мушку супериорност и високо толерисање психопатологије ма које врсте. У случају Србије треба додати да је она сиромашна постконфликтна земља у којој већина грађана подржава егалитаристичку и колективистичку вредносну оријентацију.

¹¹ У истраживању из 2003. године се наводи да две трећине испитаника у Србији основу својих породичних неуспеха налази у актуелној друштвеној ситуацији која им онемогућава решавање основних egzистенцијалних питања (новчана и стамбена несташница) док 14.6% њих директно изјављује да је то недостатак времена за породицу. (Милић, 2004: 338).

Људи са културом сиромаштва су провинцијално и локално оријентисани и имају мало осећаја за разумевање социолошких и историјских законитости. Познају само своје невоље, своје локалне услове и свој сопствени начин живота. Обично немају знање, визију или идеологију да сагледају сличност својих проблема и проблема својих сапатника у другим земљама. Нису класно свесни мада су веома осетљиви на статусне разлике.

Маргинализован положај се, у овом контексту може схватити као структурална детерминанта (види Супек, 1977: 223-240) за формирање вредносних оријентација које карактеришу културу сиромаштва. Ова група детерминанти се односи на саму структуру друштва што значи да на заузимање вредносних ставова утичу читава структура друштва, односно позиција појединих друштвених група у структури (глобалног) друштва, као и сама структура моћи (место у расподели друштвене моћи које заузимају поједине друштвене групе, у овом случају трајно незапослени, социјално и економски изоловани и маргинализовани), природа друштвених идеологија и сл. Маргинализован положај се може посматрати и у контексту функционалних детерминанти друштвених вредности које припадају култури сиромаштва. Под функционалним детерминантама се подразумевају оне које су повезане с (професионалном) делатношћу појединаца која подразумева одређено лично образовање, затим само професионално деловање и различите функције које се могу надовезати на ужу врсту професионалне делатности. Ово добија смисао тек кад се узме у обзир да они могу најчешће да обављају физички тешке послове за које се не траже стручна знања, тим пре ако се не поштују прописане мере заштите на раду, затим, када је реч о трајној незапослености (Buckingham, 1999: 49-75) која постаје њихова основна функционална одредница. Реално је очекивати да ће овакав функционално-ситуациони оквир произвести и преференцију ка одређеним вредностима које су усмерене против доминантних вредности остатка друштва.

Заступници културе сиромаштва су веровали да се може сматрати да када припадници маргинализованих група постану класно свесни или активни чланови синдиката или када усвоје интернационалистички поглед на свет, тада више нису део културе сиромаштва иако и даље сиромаштво може да буде једна од кључних одредби њиховог социјалног положаја. Веровали су да сваки покрет који их организује и даје им наду у бољи живот и који стварно промовише солидарност и осећај идентитета са ширим групама, разара друштвену и психолошку срж културе сиромаштва.

Веома је спорно да ли се овакав став може прихватити. На нашем простору су, својевремено, социјализам и самоуправљање одиграли велику улогу у активирању маса. Међутим, тешко да се може казати да су извели иоле значајнији по-

мак у елиминисању културе сиромаштва. Напротив, пре би се могло тврдити да су културу сиромаштва упаковали у нову форму.

У Србији се, генерално, сиромаштво може посматрати као релативно аутономна појава која је константно присутна већ вековима и може се сматрати рецидивом аграрног друштва доведеног у везу са дугорочним социоисторијским контекстом. С друге стране имамо урбано сиромаштво које је узроковано трајном незапосленошћу или неодговарајућом запосленошћу из које следе социјална и економска изолација и маргинализација. Ова врста сиромаштва је у Србији у сталном порасту и узрокована је неодговарајућим економским развојем. Развој сиромаштва у Србији текао је паралелно са развојем глобалног друштва што значи да на њега не треба гледати као на израз тренутног стања. На пример, сиромаштво Рома и рурално сиромаштво се репродукују генерацијама. Управо је тврдокорно, вишегенерацијско, одржавање сиромаштва потпомогнуто порастом урбане незапослености и урбаног сиромаштва омогућило да се и на нашем простору код маргинализованих друштвених група појави специфична (суб)култура, култура сиромаштва, у виду специфичног погледа на свет који даје тумачење света који окружује те групе, места и положаја појединаца у том свету, (не)могућности социјалне акције и регулација њихових животних околности. Ради се о субкултури која има своје друштвене основе и која као таква представља препреку адаптацији припадника маргинализованих група на друштвене промене које доносе техничко-технолошки и привредни развој и друштвена модернизација која га прати.

Декласирани или на маргини класне структуре

Данас већ постоје аутори и теоријски приступи који овој групацији признају класни положај. Бакингам (Buckingham, 1999: 49-75), на основу анализе кључних теоријских приступа, сматра да се овој групи може признати статус класе на основу Веберове тезе да се класни положај појединаца и друштвених група дефинишу на основу животних шанси које су одређене њиховом тржишном позицијом те да се он у случају маргиналне класе не изводи на основу занимања већ га одређују три фактора:

(1) лош тржишни положај који код нередовно запослених представља депривилеговану класну ситуацију,

(2) имовина из које је могућа акумулација капитала представља посебан (главни) извор економских преимућстава. Ову тезу Бакингам базира на Сондерсовој (Saunders, 1990) тврдњи да потенцијал за акумулацију није само резултат власништва над средствима за производњу већ и над становима. То значи да маргинална класа није депривилегована само у односу на могућност запошљавања већ и у односу на стамбену ситуацију. Другим речима, ако припадници ове групе на самом почетку свог активног живота нису били бескућници, под великим су ризиком да то у међувремену постану.

(3) њихове животне шансе зависе како од њихове партиципације у економском животу тако и од државе. Расподела ресурса кроз пореску политику и државну потрошњу чини различите групе позитивно односно негативно привилегованим. Маргиналну класу чине негативно привилеговани у односу на државу. Они су примаоци социјалне помоћи чија судбина често зависи од количине новца који је држава спремна да за њих издвоји.

Бакингеов став се може допунити чињеницом да се ради о веома бројним групама које ће временом тенденцијски бити сва бројније, које су изградиле свој специфичан начин живота и на бази њега својеврсну друштвену свест, систем вредности који се значајно разликује од вредности остатка друштва. Може се чак претпоставити да би један део ове групације био спреман да се ангажује на формирању класних организација које би заступале интересе социјално маргинализованих. Кључни проблем је што припаднике ове групе одликује пасивност у покретању социјалних акција те да им је потребна спољна иницијатива. Међутим, реално је очекивати да ће квантитет створити квалитет те да је могуће очекивати да се поједини припадници ове групе укључе у класне конфликте на страни доњих слојева регуларних нижих класа.

Питање је шта представља битно обележје маргинализованих група у нашем друштву те да ли се оне могу сматрати декласираним групама или елементима класне структуре.

Табела 1. Стопа незапослености становништва старог 15 и више година

Стопа незапослености (%)	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Стопа незапослености - укупно	12,2	13,3	14,6	18,5	20,8	20,9
Стопа незапослености (15-64 год.)	13,4	14,5	16,0	19,5	21,8	21,6

Извор: Анкета о радној снази за године од 2001. до 2006. Наведено према: (Арандаренко и Нојковић, 2007: 8)

Табела 2. Стопе запослености и незапослености

Стопа незапослености (%)	2009/октобар	2010/април	2010/октобар	2011/април
Стопа незапослености - укупно	16.6	19.2	19.2	22.2
Стопа незапослености (15-64 год.)	17.4	20.1	20.0	22.9

Извор података: Републички завод за статистику

Први елемент који треба издвојити је да се код нас ради о релативно бројној групацији која у веома значајној размери учествује у укупном становништву. Незапосленост на простору Србије представља вишедеценијски проблем којим је обухваћен изузетно велики број људи.

Подаци из последње деценије речито говоре о размерама незапослености и радне неактивности. Дакле, ради се о онима који не само да су изоловани из радног процеса већ су искључени и из осталих аспеката друштвеног живота. Управо бројност ове категорије нам даје довољно аргумента за тврдњу да се у случају Србије може говорити о групацији која има сва обележја маргиналне класе и то не само у смислу техничког термина већ у смислу социјалне категорије и елемента класне структура. Готово сваки пети одрастао грађанин је без запослења, незапосленост има тежњу пораста, велики број појединаца је незапослен на дуги рок и не види никакву перспективу да се то измени у ближој будућности. Овде треба додати да се ради о статистичкој незапослености, што значи да је реална незапосленост далеко већа с обзиром да држава статистика води евиденцију само о онима који су пријављени Заводу за тржиште рада и који испуњавају све услове да буду на списку незапослених. Поред тога један број незапослених се налази у сивој економији где је потпуно маргинализован јер не може да оствари ни једно своје право из радног односа.

С друге стране готово цела једна етничка група чија се бројност процењује на 300-500 хиљада људи је готово потпуно маргинализована у сваком погледу, и по основу образовања и незапослености, могућности налажења било каквог посла, по стамбеној ситуацији итд. Ради се о ромској популацији чији се положај, управо због њихове бројности, не може сматрати ексцесним.

Дакле, као кључно питање се поставља питање како Роми могу да превазиђу своју социјалну депривацију и укључе се у активан друштвени живот као равноправни актери. Да би коначни циљ (социјална и свака друга еманципација и активација Рома) био остварен потребно је испунити неколико услова. Свакако, најзначајнији корак у том смеру мора бити успостављање прецизне евиденције о њиховом броју и просторном распореду. Иза тога следи укључивање у официјелни друштвени систем (омогућавање школовања, здравствене заштите, запошљавања и самозапошљавања). Роми не могу бити укључени у официјелни друштвени систем ако остану изоловани у својим гетима. Физичко-просторна изолација за њих значи само даље продубљивање социјалне изолације. Физичко-просторна дистанца значи само даље одржавање и продубљивање социјалне и етничке дистанце других према Ромима и Рома према другима.

Оно што се може претпоставити је да у структури друштва Србије заиста постоји групација која се може сматрати маргиналном класом. Она видне размере почиње да добија још пре отпочињања глобалне системске кризе из деведесетих. Њој припада најмање око пола милиона људи и они представљају дно социјалне структуре и друштвене хијерархије. Они се налазе изван и испод званичне социјалне

стратификације и хијерархије, испод најниже рангираних регуларних друштвених класа. Ради се о групи релативно трајних социјалних карактеристика коју чине најмање два друштвена слоја. Деведесете су период када се маргинализација показала у пуним размерама мада се може сматрати да је ромска популација, због своје физичке различитости и социјалне неинтегрисаности одувек представљала маргиналну групу. Остале групе које јој гравитирају су се у том друштву нашле под утицајем системских и структуралних промена подстакнутих економском кризом, ратовима и самом транзицијом.

Маргинална класа је социјални баласт која сада, нажалост, представља друштвену реалност. Њено релативно масовно присуство у структури друштва се не може сматрати социјално прихватљивим и пожељним већ је пре израз дубоких унутрашњих противречности и социјалних аномалија. Стога је неопходно спровести адекватну друштвену акцију којом би се бројност ове групе свела на социјално прихватљив ниво, ниво на којем је присутна у већини развијених земаља. У таквим условима бисмо могли говорити о томе да у друштву немамо маргиналну класу већ друштвене групе које се налазе на маргинама класне структуре и које су, мање више, саме допринеле сопственој маргинализацији и изолацији.

ЛИТЕРАТУРА:

- Arandarenko, M.; Nojković, A. (2007). Pregled tržišta rada u Srbiji, Thessaloniki, Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe, oktobar <http://www.nshc.org.rs/pdf/arandarenko_pregledtrzistarada.pdf> 5.11.2011.
- Благојевић, М. (1995). Демографска слика Србије 90-тих: дихотомија и стагнација, С. Болчић (ур). Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих, Београд, ИСИ ФФ.
- Buckingham, A. (1999). Is there an Undersclass in Britain, *British Journal of Sociology* (1). 49-75. <<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-4446.1999.00049.x/pdf>> 12.07.2011.
- Цвејић, С. (2004). Корак у месту: Друштвена покретљивост у Србији у процесу пост-социјалистичке трансформације, Београд, Филозофски факултет.
- Draft country programe document, Serbia and Montenegro (2004). United Nations Children's Fund, Executive Board, Annual session 2004, 7-11 June 2004, Item 4 of the provisional agenda. <http://www.unicef.org/about/execboard/files/04-PL16_Serbia_Montenegro_Kosovo.pdf>10.09.2011.
- Ђорђевић, Д. Б. (2004). Позадинске претпоставке интеграције Рома, *Теме* (3). 189-202.
- Gallie, D. (ed.) (2004.) *Resisting Marginalization: Unemployment Experience and Social Policy in the European Union*. Oxford, Oxford University Press.
- Gallie, D. (1993). Are the Unemployed an Underclass? Some Evidence From the Social Change and Economic Life Initiative, *Estudio/Working Paper* 1993/46, June <http://www.march.es/ceacs/publicaciones/working/archivos/1993_46_en.pdf> 25.8.2011.
- Gilbert, D. (1998). *The American Class Structure*. New York: Wadsworth Publishing.

- Giddens, Antony (1973). *The Class Structure of Advanced Societies*, London, Hutchinson.
- Jargowsky, P. A. and Sawhill, I. (2006). *The Decline of the Underclass*, *Brookings Institution. Center on Children and Families*. <<http://www.ciaonet.org/pbei/bi/bi025/bi025.pdf>> 5.11.2011.
- Кемпсон, Е. (1996). *Life on a Low Income*, York, Joseph Rowntree Foundation/York Publishing Services. <<http://www.jrf.org.uk/sites/files/jrf/sp97.pdf>> 10.8.2011.
- Кресоја, Б. (2007). *Образовање Рома у Војводини*, Новосадски хуманитарни центар, Нови Сад.
- Kronauer, M. (1998). 'Social Exclusion' and 'Underclass' – New Concepts for the Analysis of Poverty", in H. Andress (ed.) *Empirical Poverty Research in Comparative Perspective*, Ashgate, Aldershot. <www.pravo.unizg.hr/download/repository/Kronauer.doc> 20.10.2011.
- Lewis, O. (1966). *The Culture of Poverty*. In *Conformity and Conflict: Readings in Cultural Anthropology*, edited by James P. Spradley and David W. McCurdy. Boston: Little Brown.
- Lewis, O. (1959). *Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty*, New York, Basic Books.
- Lister, R. (ed) (1996). *Charles Murray and the underclass: the developing debate*, London, IEA Health and Welfare Unit in association with the Sunday Times, <<http://www.civitas.org.uk/pdf/cw33.pdf>> 13.09.2011.
- Marjanović, M. (2001). *Encountering the Ethnic Stereotypes About the Romanians*, *Facta Universitatis, Series: Philosophy And Sociology Vol. 2, No 8, 2001*, Pp. 433 – 443.
- Миладиновић, С. (1992). *Образовање и социјална мобилност*, *Теме (2)*. 271-289.
- Миладиновић, С. (2008). *Етничка и социјална дистанце према Ромима*, *Социолошки преглед, вол. XLII (2)*. 417-437. <<http://www.socioloskipregled.org.rs/Tekstovi/3%282008%29/Miladinovic.pdf>> 1.1.2010.
- Милић, А. (2004). *Трансформација породице и домаћинства застој и стратегије преживљавања*, Милић, А. (ур). *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: Свакодневница Србије на почетку трећег миленијума*, Београд, ИСИ ФФ.
- Murray, C. (1990). *The Emerging British Underclass*, London, The IEA Health and Welfare Unit.
- Paugam, S. (1995). *The Spiral of Precariousness a Multidimensional Approach to the Proces of Social Disqualification in France*, in Room, G. (ed.). *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, Bristol, The Policy Press. pp.49-78.
- Петровић, Оливер; Мирковић, Јелена и Кијевчанин, Јасмина (2004). *Сиромаштво са много лица: истраживање сиромаштва деце у Србији*, Београд, УНИЦЕФ, март.
- Poverty Reduction Strategy (2003). *Paper for Serbia, Executive Summary and Activity Matrices*, Government of the Republic of Serbia, Belgrade. <http://ec.europa.eu/enlargement/archives/seercon/serbiamontenegro/documents/reforms_statement_serbia/annex2-prsp_executive_summary_and_matrices.pdf> 25.10.2011.
- Breaking the Cycle of Exclusion: Roma Children in South East Europe (2007). Belgrade, UNICEF Serbia. <http://www.unicef.org/ceecis/070305-Subregional_Study_Roma_Children.pdf> 24.11.2011.
- Robinson, F. and Gregson, R. (1992). *The Underclass—A Class Apart?*, *Critical Social Policy, No. (34)*. 38-51. <<http://csp.sagepub.com/content/12/34/38.full.pdf+html>> 20.10.2011.
- Роми у Србији, стр. 49-53. <www.zamislisrbiju.org/docs/Romi%20u%20srbiji.pdf>. 1.5.2007.
- Rose, A. M. (1957). *Sociology: The Study of Human Relations*, New York. Alfred A. Knopf
- Rural Poverty Report: *The Challenge of Ending Rural Poverty (2001)*, N. Y. Oxford University Press
- Saunders, P. (1990). *A Nation of Homeowners*, London, Unwin Hyman.
- Silver, H. (1994.) *Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms*, *International Labour Review, Vol. 133, (5-6)*. 531-578. <http://www.socialinclusion.org.np/userfiles/file/Social_Exclusion_and_Solidarity_by_Hillary_SILVER.pdf> 25.10.2011.

- Статистички годишњак Републике Србије (2011), Београд, Републички завод за статистику
- Supek, R. (1977). Društveni determinizam i istraživanje vrednota, u Vrednosti i društveni sistem, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Томановић – Михајловић, С. (1995). Свакодневница деце у друштву у транзицији, С. Болчић (ур). Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих, Београд, ИСИ ФФ.
- Вићентијевић, Р. (2005). Национални састав Републике Србије и Града Београда ромска етничка заједница кроз статистику, Београд, Завод за информатику и статистику, www.zis.bg.gov.rs/upload/Romi.pdf). 1.5.2007
- Вујовић, С. (1995). Урбана свакодневница деведесетих година, С. Болчић (ур). Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих, Београд, ИСИ ФФ.
- Whitty, G. (2001). Education, Social Class and Social Exclusion. Journal of Education Policy, Vol. 16 (4). 287-295.
- Wilson, J. (1987). The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy, Chicago: University of Chicago Press.
- Zdravlje školske dece,(1995) Beograd, Medicinski fakultet.

Slobodan Miladinović
Faculty of Organizational Sciences
University of Belgrade

Summary

DECLASSED OR ON THE MARGINS OF SOCIAL STRUCTURE?

Abstract: One of important consequence of technical and technological modernisation is that a large proportion of the structure of the society consists of permanently unemployed and poor and, ultimately, marginalized. Their number gives an incentive to raise the question of whether it is declassified, i.e. those who are outside or beyond the official structures of society or is it a special form of class grouping for which we may say that society is becoming characteristic of societies of blocked economic development. In theory, it was developed the concept of marginal class (underclass), which on this occasion will serve as a framework for the analysis of their class position. It should be added this term include not only unemployed but almost an entire ethnic group - the Roma people, which some authors call ethno-class. It is possible to speak of the existence of marginal class in the structure of society in Serbia, which has two very different but in terms of social structural layer quite similar strata: the unemployed and the poor on one side that are classified according to social criteria and Roma population on the other side of which class affiliations is determined by their ethnical social status.

Key words: class, social structure, the marginal class, the unemployment, poverty, marginalization, Roma people,